

Boekbesprekingen

Hoe een Vlaams trio Europa bestempelde

Leo Tindemans & Daniel Cardon de Lichtbuer (red.):

Albert Coppé.

Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers, 2005; 263 blz.; 34,90 euro;

ISBN: 978-90-441-1909-1

Leo Tindemans & Daniel Cardon de Lichtbuer (red.):

Wilfried Martens, De Memoires.

Tielt: Uitgeverij Lannoo, 2006; 936 blz.; 49,95 euro;

ISBN: 978-90-209-6520-9 (Lannoo gaf tevens een Franstalige versie uit, terwijl de kortere Engelstalige versie verscheen bij het Centre for European Studies)

Leo Tindemans:

Een politiek testament. Mijn plaats in de tijd. Dagboek van een minister.

Tielt: Uitgeverij Lannoo, 2009; 686 blz.; 39,95 euro;

ISBN: 978-90-209-7377-8

Minstens twee kwesties zijn in 2010 van belang voor het Nederlandse Europabeleid: onze rol in de Europese Raad en onze rang in de Europese Commissie. Wat valt er dan te leren van de testamenten van drie Vlaamse politici die erin slaagden daar langdurig een hoofdrol te spelen, te weten Albert Coppé, Wilfried Martens en Leo Tindemans?

Tindemans

In 2002 publiceerde Tindemans (1922) zijn Memoires *Gedreven door een overtuiging* (door mij besproken in het oktobernummer 2003 van dit blad, blz. 503-504), in het bijzonder over zijn periode als Eerste Minister en auteur van het bekende rapport-Tindemans (1975), waarin hij de Europese Unie vooruitziend schetste zoals zij er vandaag uitziet. Nu volgt zijn *Politiek testament: mijn plaats in de tijd*, het dagboek van de minister van Buitenlandse Zaken vanaf 1981 tot zijn vertrek naar het Europees Parlement in 1989 (waar hij nog tien jaar zou opereren). Tindemans' noti-

ties van dag tot dag leren dat het in de jaren tachtig al héél moeilijk was in de Europese politiek aan de bak te komen. Vandaag met 27 partners strijden de zes grote landen, Duitsland en Frankrijk voorop, om de plaats op de bok. De 21 kleinere partners, waaronder Nederland, wegen slechts mee als de kwaliteit van hun vertegenwoordiger(s) bovengemiddeld is, dan wel hun medewerking vereist is voor de besluitneming. Tindemans' notities bevestigen dat het zo ligt. Moeilijk te bestrijden valt verder zijn stelling 'dat de Europese Unie onvoltooid zal blijven zolang zij geen gemeenschappelijk defensiebeleid heeft'. De Nederlandse regering is echter om der wille van de NAVO en onze relatie met de Verenigde Staten vierkant tegen een eigen Europese defensie.

Tindemans laat doorschijnen dat de discussie tussen de leiders in de besloten Europese Raad niet altijd zo verheffend is als de buitenwacht zou verwachten. 'Soms denk ik er over een boek te publiceren met de titel

L'Europe des Menteurs [Het Europa van de Liegbeesten, J.W.]. Ik zou er in kunnen verhalen wat allemaal te lezen staat in de slotcommuniqués van de topconferenties en Europese Raden en wat daarvan werd verwezenlijkt', noteert Tindemans.

Het is curieus te zien hoe een ervaren politicus die zélf bij het beraad zit, soms naar de portee daarvan zoekt. Neem bijvoorbeeld in 1985 de Europese Top in Milaan. De Europese Raad hield daar een unieke, nooit meer herhaalde stemming. De inzet was het EEG-verdrag dat moest worden herzien. Tegen de hevige protesten van Griekenland, Denemarken en Thatchers Verenigd Koninkrijk in, zetten de andere leiders hun hervormingsplan door. Uit dat besluit is de Europese Akte geboren. Tindemans noteert: 'Conclusie van de voorbije top: verward. Ik weet echt niet wat daaruit zal groeien. Vandaag was de euforie tastbaar – wat zal het morgen zijn?' Achteraf bezien was 'Milaan' het begin van een reeks verdragsherzieningen die thans, 25 jaar later, met het Verdrag van Lissabon hun finale vinden.

Het is een mantra dat Nederland de Benelux meer moet gebruiken om internationaal gehoor te krijgen. Herhaaldelijk zette Tindemans bij belangrijke kwesties de klok gelijk met zijn jongere Nederlandse collega Hans van den Broek. Of het omgekeerde ook gebeurde wordt niet duidelijk. In 1983 bij de Europese Raad van Athene noteerde Tindemans: 'kenmerkend voor deze dag is dat Nederland (Lubbers) geen uur kon vrijmaken om een Benelux-bijeenkomst te beleggen.' Enkele jaren later: 'Benelux-vergadering ter voorbereiding van de Europese top. Weinig nieuws. Lubbers hecht meer belang aan Thatcher dan aan

Martens of Santer.' Een kwart eeuw geleden al noteerde Tindemans: 'De grote droom van Europa is alledaags gewriemel geworden. Wat erg is; eigenlijk weten de meeste mensen niet meer waarheen deze samenwerking moet leiden.' Tindemans heeft zijn spontane notities niet achteraf bijgekleurd. Zo lazen wij in 1985 over de recent gearriveerde Commissievoorzitter Jacques Delors, dat die opvalt door zijn onstandvastigheid. 'Hij zal moeilijk gezag verwerven, want hij heeft weinig gevoel voor timing.'

Martens

Wilfried Martens (1936) leidde negen van de tien regeringen die België in de jaren tachtig versleet. Twee decennia lang al is Martens sedertdien de fulltime voorzitter van de Europese Volkspartij (EVP), de sterkste politieke stroming in de Europese Unie. In de jaren zestig en zeventig zag het er nog naar uit dat de invloed van de christen-democraten zou uitdoven ten gunste van de sociaal-democraten en de liberalen. In 1975 bij de oprichting van de EVP moest Martens CDA-leider Frans Andriessen nog bepraten om toch maar af te zien van de naam 'Europese christendemocraten'. Die term was in diverse landen namelijk onbekend of had een negatieve klank. Later haalde Martens – ondanks tegenwerking, in het bijzonder vanuit het CDA – de Britse, Spaanse, Oostenrijkse, Finse, Zweedse, Noorse en Portugese conservatieve partijen, de Franse neo-gaullisten (RPR/UMP), Berlusconi's *Forza Italia* en zelfs de Turkse Moslimregeringspartij AKP (waarnemend lid) de EVP binnen. Dit alles 'teneinde de machtsfactor uit te bouwen'. Bondskanselier Helmut Kohl was hier de drijvende kracht. Martens motiveerde zijn streven voor een multireligieuze coalitie van centrumrechtse 'volkspartijen met verschillende geografische, historische en culturele achtergrond' overtuigend. Het irriteerde hem overigens wel dat de media in Europa

volledig de stabiliteit verzwijgen die Berlusconi als premier het eeuwig onbestendige Italië heeft gebracht.

Volgens Martens kwam het Verdrag van Maastricht (de euro, het Europees buitenlands beleid en een sterk Europees Parlement) er in 1991 dankzij de Europese Volkspartij. Premier Ruud Lubbers was geen fan van parlementaire versterking. 'Op de top van 26 november 1991 moest hij als EG-voorzitter hieromtrent bakzeil halen als hij de steun van de andere EVP-premiers wilde behouden.' Anderzijds erkende Martens echter dat het Verdrag van Maastricht er uiteindelijk kwam dankzij Lubbers' grote verdienste.

Tindemans en Martens waren levenslang vooral binnenslands elkaars rivalen. Beiden concentreerden zich uitvoerig op hun inspanningen om via federalisering (het verzelfstandigen van Vlaanderen, Wallonië en Brussel) hun vaderland bijeen te houden. Tindemans haalde in Vlaanderen bij 3,5 miljoen kiesgerechtigden ooit één miljoen voorkeurstemmen. Hij 'ijverde voor de Europese eenmaking lang voor de Europese instellingen parkeerplaatsen werden voor politici belust op een vorstelijk betaalde uitloopbaan', aldus hoofdredacteur Rik van Cauwelaert in de invloedrijke Vlaamse *Knack*. (Martens is in België privé nogal eens in het nieuws. Het lijkt soms wel of hij de publiciteit zoekt om ongebruikelijk openhartig te vertellen over zijn liefdesleven met zijn derde echtgenote, na voorgaande scheidingen – een opmerkelijk fenomeen onder christendemocraten.)

Coppé

Albert Coppé (1911-1999) is de derde christendemocratische Vlaming die zijn sporen heeft nagelaten in het Verenigd Europa. Onder de legendarische voorzitter Jean Monnet werd Coppé in 1952 vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), de voorloper van de Europese

Unie. Hij bleef meer dan twintig jaar lid van die Autoriteit en van de daarop volgende Europese Commissie. Dat record zal niet meer gebroken worden. Het enorme curriculum van Coppé, zoon van een steenkoolgroot-handelaar uit Brugge en als oorlogsvluchteling (1914-1918) opgegroeid in Haarlem, omvat meer dan veertig jaar hoogleraarschap economie aan de Katholieke Universiteit Leuven (de colleges op zaterdagmorgen!).

Honderden 'ouwe getrouwen' (waaronder uit Nederland o.a. Edmund Wellenstein en Frans Andriessen) kwamen naar Tervuren nabij Brussel, waar Coppé woonde, voor de onthulling van een gedenksteen. Het daarbij uitgegeven vriendenboek is nuttig voor wie de geschiedenis van de EU bestudeert. Wellenstein, voormalig secretaris-generaal van de EGKS, schetste het aanvankelijke succes, maar ook de neergang in 1959. De EGKS kwam toen in zwaar weer door overproductie van steenkool en goedkope import. De zes landen die kort tevoren de Europese Economische Gemeenschap hadden gesticht, gaven er de voorkeur aan de crisis elk voor zich zelf te lijf te gaan. Een zware schaduw viel daarmee over de EGKS. In 2009 kozen de regeringen van de EU-landen bij de financiële crisis, net als vijftig jaar eerder, weer ieder voor hun eigen aanpak.

Jan Werts

Dr Jan Werts is EU-mediacorrespondent te Brussel.

Europese Unie nieuw fenomeen in staatkunde

J.A. Hoeksma

Geopolitiek, 'geografisch geweten' van de buitenlandse politiek?

Deventer: Kluwer, 2009; 84 blz.; 35,- euro; ISBN: 978-90-13-06729-3

Hoeksma beoogt met dit boek – een bundeling van acht eerder uitgebrachte artikelen en één nieuw Engelstalig artikel – de Europese Unie een filosofisch fundament te bieden en een richting aan te geven waarin zij zich verder kan ontwikkelen. Het boek is uitgebracht als onderdeel van de serie *Europa in beeld*, die zich volgens de uitgever 'richt op (actuele) onderwerpen die nu en straks spelen in Europa en van belang zijn voor Nederland en de Nederlands rechtspraak'.

Hoeksma betoogt dat de EU een nieuw fenomeen is in staatkunde en volkenrecht. De EU is volgens hem niet te vatten in juridische termen van federatie en confederatie, noch zijn de rechten en plichten van de burgers in de EU, die voortvloeien uit het EU-burgerschap, in termen van het huidige volkenrecht te vatten. De EU dient beschreven te worden in eigen termen en is volgens de auteur te kenschetsen als een 'Unie van burgers en lidstaten'. Enerzijds bestaat zij uit lidstaten, maar anderzijds uit burgers, met Europees burgerschap

naast het nationale burgerschap. Deze duale aard van de EU is niet te vatten in de bestaande theorie en vandaar dit nieuwe concept.

Een conclusie die Hoeksma verbindt aan een EU van burgers en lidstaten, is de noodzaak tot een democratisch systeem op het niveau van de Unie. Volgens de auteur bestaat er vrees bij de burger voor het onbestemde van de Unie en kan het concept van de Unie van burgers en lidstaten dit wegnemen door vertrouwen in de Unie te herstellen. De burgers kunnen op deze wijze gestimuleerd worden bij te dragen aan de verdere ontwikkeling en verfijning van de EU. Hieraan verbindt Hoeksma een democratisch systeem op het niveau van de Unie. Hierbij gaat hij eraan voorbij dat het juist de nationale parlementen en het nationale burgerschap zijn die democratie verschaffen aan de EU. Er is geen duplicaat nodig of een democratisch systeem op twee niveaus. Dit wordt o.a. duidelijk door de groeiende erkenning van nationale parlementen als basis voor de Europese democra-

tie, zoals blijkt uit het Verdrag van Lissabon en de Verklaring van Laken. Zolang de basis goed functioneert, is geen aparte democratie op het niveau van de Unie noodzakelijk.

Tot slot een opmerking over de samenstelling van het boek. Elk van de artikelen behandelt in essentie hetzelfde thema, de EU als een Unie van burgers en lidstaten. Vooral de eerste acht eerder gepubliceerde artikelen bieden daartoe gelijke voorbeelden en referenties aan literatuur. Het laatste artikel geeft een goede samenvatting van de voorgaande artikelen en daarnaast interessante nieuwe informatie. De auteur had kunnen volstaan met het publiceren van dat artikel in plaats van het publiceren van de eerdere artikelen in boekvorm. Dat doet niets af aan het feit dat elk artikel op zich zelf een interessante beschouwing vormt van de EU. Samen betogen zij echter alle hetzelfde.

Jeroen van Dijken

A.J. van Dijken M.Sc. M.A. is student Internationaal en Europees Recht aan de Rijksuniversiteit Groningen en was verbonden aan het *Clingendael European Studies Programme* (CESP).

Verwarring over europeanisering van de Nederlandse politiek

Jos de Beus & Jeanette Mak

De kwestie Europa. Hoe de EU tot de Nederlandse politiek doordringt.

Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009; 205 blz.; 29,90 euro;

ISBN: 978-90-8964-135-9

'De kwestie Europa. Hoe de EU tot de Nederlandse politiek doordringt.' Bij het zien van deze heldere en veelbelovende titel verheugde ik mij reeds op dit boek. Eindelijk zou vanuit een politicologische invalshoek worden onderzocht hoe de tentakels van

Europa in de dagelijkse praktijk van de Haagse kamers en departementale krochten voelbaar worden en hoe de Europese invloed in ons land resulteert in politieke standpunten en nationaal beleid. Soortgelijke studies verschenen de afgelopen twee

decennia regelmatig op het terrein van de rechtswetenschap en vaak verschaffen zij een uiterst boeiende inzicht in de complexe verstrengeling tussen EU en natiestaat. Jammer genoeg lieten zulke studies binnen de andere relevante disciplines op zich wachten. De Beus en Mak zouden deze leemte voor hun vakgebied vullen, zo hoopte en verwachtte ik.

Maar helaas. Het boek maakt in dit opzicht niet waar wat het in de

titel belooft. De lezer vindt in dit werk van de hand van hoogleraar politieke theorie Jos de Beus en politicologe/Europa-deskundige Jeanette Mak géén analyse van europeanisering van de Nederlandse politiek in de zin van een analyse van de Haagse politieke praktijk aan de hand van parlementair materiaal. De 'politisering' van Europa moet binnen de kaders van dit boek anders worden opgevat. In de loop van de inleiding wordt duidelijk dat De Beus en Mak met deze term doelen op de mate waarin Europa al dan niet een strijdpunt (lees: 'gepolitiseerd') is geworden binnen het Nederlandse maatschappelijke veld. Voorts proberen zij het uitblijven dan wel toemenen van deze strijd over Europa in de openbare sfeer te verklaren.

Op de uitvoering van het onderzoek is het een en ander aan te merken. Zo mist de inleiding van het boek oriëntatie op één blikpunt. Ze bevat niet een enkele centrale onderzoeksvraag, maar een aaneenschakeling van vragen en stellingen. Op blz. 12 stellen de auteurs dat hun boek nagaat op europeanisering van beleid op termijn leidt tot europeanisering van de politiek. Zij willen weten hoe Europese integratie doorwerkt in het gedrag van de Nederlandse overheid en haar benutting van de openbare sfeer. Vervolgens poneren zij op de volgende pagina de hypothese die zij pogen te bewijzen: 'het verschijnsel van toenemende omstredenheid van Europese zaken en uitdrukkelijke uiting van botsende leiders, groepen en organisaties in de openbare sfeer' als een logisch uitvloeisel van de vervreemding die optreedt door toenemende vervlechting van Europees en nationaal bestuur. Dit proces van politisering zou voorafgaan aan een periode van normalisering (Europa op termijn als legitiem onderdeel van het nationale politieke bedrijf).

Wanneer de auteurs op blz. 18 vervolgens stellen dat het hun doel is de visie te onderbouwen dat 'het huidige stadium van Europese integratie

zo fundamenteel en expansief is dat de legitimiteit van inter-, trans- en supranationale elites en instituties een tegenmacht vereist van gewone burgers, politieke partijen en sociale bewegingen in een pan-Europese openbare sfeer', beginnen de kaders van het betoog sterk te vervagen.

Hoewel bovengenoemde claims elkaar niet direct uitsluiten, werken zij wel verwarrend voor de lezer. Wat is nu precies de kern van wat De Beus en Mak ons duidelijk willen maken? Is dat het objectieve feit dat in Nederland al dan niet politisering van Europa heeft plaatsgevonden? Is dat, dat wij ons al dan niet in het voorstadium van een fase van normalisering bevinden? Of is het dat politisering *nodig* is?

Ook bij de voorgestelde methode kunnen kanttekeningen worden gezet. Om hun vragen te beantwoorden, hebben de auteurs Europolitici (zij die op Europees niveau de Nederlandse staat vertegenwoordigen) en Eurojournalisten (zij die het Nederlandse nieuws over Europa in kranten verzorgen) benaderd om in interviews hun mening te geven. Maar kan een onderzoek naar de doorwerking van Europese integratie in het gedrag van de Nederlandse overheid (zie de onderzoeksvraag gesteld op blz. 12) zich wel beperken tot interviews met deze twee groepen? Waar zijn in dit verhaal de vertegenwoordigers van de Nederlandse politieke partijen en waarom worden er geen parlementaire bronnen gebruikt?

De methode wringt bovendien daar waar de wetenschapslieden zich baseren op een analyse van krantenartikelen. Zij onderzochten hoeveel en aan welke Europa-gerelateerde zaken de Nederlandse media aandacht besteedden en welke 'politieke aanspraken' (kennisgeving van een politiek standpunt door middel van een politieke handeling, zie blz. 22) in deze berichten gedaan worden, om daar vervolgens conclusies over de mate van politisering van Europa in Nederland aan te verbinden. Een

groot hiaat is dan het weglaten van de overwegingen op basis waarvan de auteurs hun te bestuderen kranten selecteerden. De selectie van het *Algemeen Dagblad*, de *Leeuwarder Courant*, de *Telegraaf* en de *Volkskrant* is niet direct vanzelfsprekend. Geven deze kranten een representatieve afspiegeling van wat er in de Nederlandse pers over Europa te vinden valt? Waarom doet *NRC Handelsblad* niet mee? En waarom was de *Leeuwarder Courant* geschikter voor dit onderzoek dan, bijvoorbeeld, het *Dagblad van het Noorden*?

Helemaal prangend wordt de vraag naar een meer solide onderbouwing van deze keuzen wanneer de lezer, in een opsomming van welke krant schrijft voor welk publiek (blz. 124), verneemt dat het *Algemeen Dagblad* is bedoeld voor 'gewone mensen' en dat dit is terug te zien in de beelden die in de hoofdredactionele commentaren van deze krant ten aanzien van het thema Europa worden gepresenteerd. Graag zou ik De Beus en Mak vragen welke beelden van Europa nu precies leven bij de 'gewone mens' en hoe deze beelden verschillen van die van de 'ongewone mens'?

Toch zijn er ook positieve kanten van dit boek te noemen. In het deel van de studie waarin de onderzoeksresultaten worden gepresenteerd (blz. 73 -138) zit structuur en de resultaten zijn aardig om te lezen. Het is interessant via de citaten van 'insiders' te zien dat de perceptie van het belang van Europa sterk afhangt van de beleidssector waarin men werkzaam is. Daarnaast snapt men na het lezen van dit boek beter waarom Eurojournalisten en kranten berichten over Europa zoals zij dat doen en, vooral, dat juist de modale krantenlezer hier mede debet aan is. Journalisten blijken over het thema Europa te schrijven op basis van hun verwachting van wat de lezer wil lezen. Het voorkomen van 'de gaapfactor' is de eerste prioriteit. Het comparatief element, waarin de Nederlandse situatie wordt vergele-

ken met de ons omringende landen, is een ander sterk punt.

Het laatste hoofdstuk stelt echter opnieuw teleur. Net als in de inleiding valt ook hierin geen heldere lijn te ontwaren. Op de in de inleiding opgeworpen vragen worden geen duidelijke antwoorden geformuleerd. De conclusies blijven beperkt tot weinig verhelderende gemeenplaatsen als 'de informatie die wij vergaarden bevestigt dat er sprake is van afnemend enthousiasme

voor Europese integratie' (blz. 145) en 'tegen onze collega's [...] zeggen wij dat ze de europeanisering van de openbare sfeer ernstig moeten nemen' (blz. 153). Al met al wordt het dan ook niet duidelijk op welke prangende vragen dit boek antwoorden geeft en, in het verlengde daarvan, wat dit boek nu precies bijdraagt aan de wetenschappelijke discussie over Europa in Nederland.

Jieskje Hollander

Jieskje Hollander is historica MA. Zij is als AIO werkzaam bij de sectie Europees Recht van de Rijksuniversiteit Groningen. In het kader van het NWO-project *Contested Constitutions* werkt zij aan een proefschrift over de relatie tussen Nederland en Europa (1948-2005).

Europa en Virtù

Luuk van Middelaar

De Passage naar Europa. Geschiedenis van een begin.

Groningen: Historische Uitgeverij, 2009; 531 blz.; 35,- euro:

ISBN: 978-90-6554-236-6

De Passage naar Europa, het veelomvattende en vlotgeschreven proefschrift van Luuk van Middelaar, is als een kunstwerk dat de lezer prikkelt op allerlei manieren. Om te beginnen zijn er in ieder geval vier redenen voor enthousiasme over dit boek. Ten eerste is er nu eindelijk een Nederlandstalig werk waarin de geschiedenis van de Europese integratie nadrukkelijk verteld wordt vanuit continentaal perspectief – en dus niet vanuit het in Nederland zo overweldigend dominante Angelsaksische perspectief. Van Middelaars aandacht voor de Franstalige en Duitstalige literatuur is een verademing.

Ten tweede is het lezen vaak een belevenis, omdat Van Middelaar hoog durft in te zetten. Zo stelt hij zich compromisloos op het standpunt dat Europa politiek en niets anders dan politiek is en heeft hij het lef bestaande literatuur hard aan te pakken. Dat baart niet alleen opzien, het stelt hem ook in staat de al zo vaak vertelde geschiedenis van de Europese integratie op een originele manier te bespreken. Ook dat is een verademing, want er bestaan al ge-

noeg weinig diepgravende navertellingen van navertellingen.

Ten derde is Van Middelaars proefschrift een verslag van een broodnodig experiment. Het boek kan gelezen worden als de rapportage van een multidisciplinaire proeve, waarin expliciete theoretisch-filosofische conceptualisering en klassieke diplomatieke geschiedschrijving gecombineerd worden. Dat gebeurt zelden in de Europese Studies. Hoewel theorie en conceptualisering moeilijk gemist kunnen worden om het precedentloze project van Europese integratie te duiden, vormen zij in de bestaande literatuur vaak een ongemakkelijk probleem. Ze zijn al te vaak ófwel te dominant aanwezig, ófwel vrijwel afwezig. In het eerste geval wordt de empirie veel met impressionistisch geweld gewrongen in een monocausaal verklareingsmodel. In het tweede geval heeft de vertelling een hoge mate van vrijblijvendheid en/of wordt zij te sterk gekleurd door de beperktheid van de gebruikte (nationale) bronnen.

Dat laatste verschijnsel treft men in het bijzonder bij historici aan die een specifieke episode uit de

geschiedenis van de Europese integratie dertig jaar later beschrijven vanuit het strikt nationale perspectief dat hoort bij de archiefstukken in de hoofdstad van hun land die dan worden vrijgegeven. Sinds begin jaren tachtig heeft die aanpak talloze boeken en artikelen opgeleverd, waarin Fransen schrijven over de Franse standpuntbepaling, Duitsers over de Duitse, Nederlanders over de Nederlandse, enz. Beter begrip van de Europese integratie levert dat veelal niet op, plichtmatige herbevestiging van nationale mythen des te meer. De laatste jaren verschijnen er meer publicaties die resultaten van comparatief en/of multinationaal archiefonderzoek presenteren, maar dat blijven toch vooral positieve uitzonderingen. Dat Van Middelaar nadrukkelijk de multinationale aanpak propageert, is een vierde reden voor enthousiasme over *De Passage naar Europa*.

Drama. Daarnaast benadrukt Van Middelaar terecht dat de bestaande geschiedschrijving zich onvoldoende rekenschap geeft van het feit dat het in de Europese integratie eerst en vooral gaat om politiek drama van de bovenste plank. Zoals dat voor ieder goed drama geldt, is ook de geschiedenis van de Europese integratie, mits goed verteld natuurlijk, blijvend fascinerend. Bijvoorbeeld omdat het een nooit eerder ver-

toonde overwinning op Europa's geschiedenis betreft, die steeds opnieuw kan uitdagen tot bestudering van de *condition humaine*. Maar Van Middelaar stelt zich niet tevreden met de opgave het veellagig drama opnieuw op te dissen. Hij koestert ook nog andere ambities.

De Passage naar Europa gaat over (veel) meer dan de naoorlogse geschiedenis van 'Europa' alleen. Van Middelaar legt de lezer op dwingende wijze uit hoe de wereld in elkaar zit. Te dien einde heeft hij de sluisen van zijn denken wijd open gezet. Dat heeft geleid tot een ware stortvloed aan spitsvondigheden, metaforen, persoonlijke verslaggeving en atypische vergelijkingen. Herhaaldelijk zet Van Middelaar beeldend uiteen hoe de wetten van tijd (het belang van geduld), de logica van de entropie (het beheersen van lotswisselingen) en de regels van het politieke spel (de kracht van bluff) de geschiedenis bepalen. Dat alles leidt tot een prikkelende en (intern) consistente conceptualisering van de Europese integratie.

Vagevuur. De aaneengeregen spitsvondigheden kunnen Van Middelaars boek op sommige momenten de schijn geven van een soort *Ontdekking van de hemel*, maar dan over de Europese integratie. Die associatie moet echter verworpen worden, al was het maar omdat *De Passage naar Europa* meer dimensies biedt dan de hemel alleen. Vergis u niet, ook bij Van Middelaar gaat het wel degelijk over de hemel, maar dan vanuit het (continentaal Europese) perspectief van Dante. Geen hemel immers zonder hel en vagevuur. In het bijzonder die laatste 'sfeer', het vagevuur, staat centraal in Van Middelaars universum, want juist in de bestudering van die 'tussensfeer' is volgens hem de sleutel te vinden tot dieper begrip van de wereld, en dus ook van 'Europa'.

De 'Europese tussensfeer' zit ingeklemd tussen de 'Europese' equivalenten van hel en hemel. Aan de ene kant is dat de anarchistische

buitenwereld, waar de nietsontziende hobbesiaanse wetten van de jungle en/of gematigde varianten op de *balance of power* het weinig gereguleerde verkeer tussen de staten beheersen. Aan de andere kant treft men het zelfverkleerde land van melk en honing in de 'Brusselse binnenwereld'. Daar vinden idealisten en bureaucraten elkaar op een program van federalisme en supranationaliteit: een uniek huwelijk van utopie en stenen in de vorm van de EU-kantoren in de Belgische hoofdstad.

Volgens Van Middelaar heeft de wetenschappelijke bestudering van de Europese integratie zich tot op heden gericht op het tweedimensionale Europa van 'hel en hemel', 'binnen en buiten'. Sterker nog, meestal richten wetenschapslieden zich louter op een van beide dimensies (ofwel de staten, ofwel de EU-instituties). De gevolgen van deze beperkte *scope* zijn volgens Van Middelaar niet gering geweest voor de geschiedschrijving over de Europese integratie: 'iedereen keek de verkeerde kant op.' (blz. 39) Stellig beweert Van Middelaar dat niemand oog heeft gehad voor het 'Europese vagevuur', de tussenwereld waar een clubje eigensoortige actoren, de hoogste vertegenwoordigers van de lidstaten van de Europese integratie, al vanaf het allereerste begin in 1950 met elkaar rond een tafel zitten. Zij zijn het die als geen ander de Europese werkelijkheid scheppen. En dat gaat volgens Van Middelaar door middel van pure politiek. Waarom?

In termen van zijn conceptualisering luidt het antwoord op die vraag als volgt. Omdat ergens aan de roodzwarte einder van het vagevuur een luikje klappert. Door dat luikje kunnen de tafelgenoten het hemels licht zien schitteren. Dat nu, is het hoopgevende licht van de toekomst, maar tegelijkertijd dé handelswaar van de politicus. Aan de tafel wordt onderhandeld over de waarde van het hemelse schijnsel, dat tegelijkertijd fungeert als onderpand voor

politieke *deals*. Bluffen, koehandel en poker, met de toekomst als inzet, dat zijn de aloude politieke spelen waardoor de tafelgenoten in beslag genomen worden.

Maar de tafel waaraan gespeeld wordt, staat dus wel in een unieke tussenwereld. Daar worden winst en verlies niet uitgekeerd in oorlog en vrede (zoals in de klassieke buitenwereld), maar in de valuta van de Europese institutionalia. Zo maken de lidstaten 'Europa'. Dat gebeurt bij uitstek op de schaarse momenten waarop de *homo politicus* aan tafel, een tijdskunstenaar bij uitstek, de open toekomst wat weet te temmen door deze te verknopen met het verleden en zo een 'passage' creëert. In andere woorden: men vindt een *innovatieve institutionele* uitweg uit een slepend politiek conflict tussen de tafelgenoten. Van Middelaars geschiedenis van de Europese integratie, die de lezer verspreid door het boek aantreft, is zorgvuldig geschreven vanuit dat perspectief van 'tussensfeer' en 'passage'.

Offers. Wat levert Van Middelaars benadering op in termen van kennis van de geschiedenis van de Europese integratie? Wat zijn de voor- en nadelen van zijn tamelijk radicale conceptualisering? Zeker in Nederland is Van Middelaars sloterdijkiaans aandoende sferenbenadering vernieuwend te noemen. Hier zoeken commentatoren en politici in hun pogingen tot duiding van het Europese integratieproces namelijk nog te vaak hun toevlucht in gestileerde debatten als die variëren op het thema 'binnen' versus 'buiten', 'federalisten' versus 'intergouvernementalisten', 'idealisten' versus 'realisten' en 'Rijnlanders' versus 'Atlantici'. Redeneren vanuit die kunstmatige dichotomieën brengt het doorgronden van de werkelijkheid van het proces van Europese integratie niet dichterbij. Dat maakt Van Middelaar fijntjes duidelijk en dat is een nodig en urgent signaal voor het debat over 'Europa' in Nederland.

Anderzijds laat de auteur met zijn grote greep en zijn selectieve behandeling van de (conceptuele) literatuur ook wel wat door de vingers glippen. Zo lijkt hij onbekend met het baanbrekende werk van Craig Parsons en Paul Pierson, die op veel punten juist zijn geestverwanten lijken te zijn. Ook het werk van Isaiah Berlin over de *men of action* op het hoogste politieke niveau is afwezig. Opvallend is verder dat de filosoof Van Middelaar nergens refereert aan Henri Frédéric Amiel. Deze Zwitser was de enige denker die Jean Monnet wel eens citeerde, wanneer de vader van de Europese integratie zich weer eens het hoofd brak over het spel van tijd, politiek en de menselijke natuur, de thema's van Van Middelaar. Overigens is het opmerkelijk hoe dicht het denken van Bolkestein-medewerker Van Middelaar de geduldige en procesmatige integratievisie van Monnet af en toe nadert. Dit gegeven blijft echter, evenals Amiel, onbenoemd. Het zijn misschien de onontkoombare offers omwille van de originaliteit.

Een substantiële offer is het feit dat Van Middelaar geen historisch handwerk in de archieven heeft ondernomen. Dat is voor een historische studie geen pre, maar daar staat tegenover dat Van Middelaar blijk geeft van beheersing van de bestaande historiografie. Bovendien zijn de samenvattingen die hij geeft van ingewikkelde onderhandelingsprocessen, over bijvoorbeeld de totstandkoming van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, alsmede zijn juridisch-filosofische analyses van verdragsteksten en arresten, behalve inhoudelijk degelijk, vaak ook aantrekkelijk lucide.

Virtù. In het bijzonder twee elementen in *De Passage naar Europa* prikkelen tot een kritische reactie. Het eerste betreft de sterk aangezette conceptuele ambitie. Van Middelaar getroost zich moeite de lezer ervan te overtuigen dat *zijn* conceptuele patroon van de

Europese integratie (en de wereld) in geen geval opgevat dient te worden als een schematische of modelmatige weergave van de werkelijkheid (daarbij steekt hij zijn minachting voor schema's met pijltjes, x-en en y-en niet onder stoelen of banken). Maar bij nader inzien lijkt dat een tamelijk onheuse claim. Datgene wat Van Middelaar terecht presenteert als zijn belangrijkste kracht – een originele conceptualisering van Europese integratie – kan en moet immers onvermijdelijk een vereenvoudiging zijn van de geschiedenis, of je dat nu met pijltjes in een schema doet of (postmodernistisch) anderszins. Van Middelaar blijkt dan ook helemaal niet zo ver van de lijnenschema's verwijderd als hij doet voorkomen. Verdekt onder zijn metaforen lijkt namelijk wel degelijk een lijnenschema schuil te gaan. Van Middelaar gebruikt 'sferen' als een woord voor 'stippellijnen' en 'passage' als een woord voor 'pijl van x naar y'. Bovendien vertoont die laatste woordvondst, het kernbegrip in het boek, na 531 pagina's – en een citaat van Hegel als eindschot – ondanks alle drama en lotswisselingen akelig veel gelijkenis met een lineaire pijl. Van geen of weinig Europese samenwerking, via een aantal 'passagemomenten' naar meer en hechtere Europese samenwerking (en zelfs verder omhoog in de toekomst).

Het tweede element dat uitdaagt tot een kritische reactie betreft de inhoud van Van Middelaars conceptualisering en dan vooral Machiavelli's opvattingen over *virtù* en *Fortuna* die daarbinnen een centrale plaats innemen. Van Middelaar vat de betreffende opvattingen van Machiavelli als volgt samen: *Fortuna* is 'een tijdelijke bezoeker, wier komst moeilijkheden met zich meebrengt, maar ook mogelijkheden schept. Het Rad van Fortuin gaat sneller draaien, de stroom gebeurtenissen zwelt aan. Het vermogen met de bezoeker te dealen noemt Machiavelli *virtù*.' (blz. 183). Volgens

Machiavelli's opvatting kan er alleen adequaat met *Fortuna* 'gedaald' worden door een heerser die resoluut kan en durft te handelen, waar nodig met geweld én dubbelzinnigheid. Aan de tafel in Van Middelaars tussensfeer is het precies deze *virtù* die de bokken van de schapen scheidt, het criterium dat de ware politicus onderscheidt van de politieke brekenen, die niet echt begrijpen waar het om gaat (en bijvoorbeeld denken dat economische modellen ertoe doen in het spel aan de tafel).

In zijn slothoofdstuk blijkt echter dat het belang dat Van Middelaar hecht aan Machiavelli's *virtù*, zich uitstrekt tot ver buiten het politieke domein. Hij stelt daar namelijk het volgende: 'Zoals de politicus, en ieder mens elke dag, staat ook de schrijver in de stroom van de tijd. Teken ik dit vredesverdrag wel of niet? Huw ik deze vrouw wel of niet? Trek ik deze conclusie wel of niet? Het zijn open vragen die toch een oordeel en beslissing eisen, aangezien de tijd dwingend tikt. Voor je het weet is een nieuwe oorlog uitgebroken, die vrouw weggelopen of je boek achterhaald. Even aarzelen mag, maar dan is het ja of nee.' (blz. 425).

Afgezien van de vraag in hoeverre dit hout snijdt, is de vraag die zich nu opdringt: wat onderscheidt de wetenschapsman Luuk van Middelaar van zijn bluffende helden aan de tafel in Europa's vagevuur?

Mathieu Segers

Dr Mathieu Segers is verbonden aan het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht.

Zigzagkoers naar vrije Europese luchtvaart

M. Staniland

A Europe of the Air? The Airline Industry and European Integration.
Lanham (Verenigd Koninkrijk): Rowman & Littlefield Publishers; 2008;
316 blz.; \$ 75,-; ISBN: 0-74-252651-8

Voor degenen die betrokken zijn bij het langdurige proces van luchtvaartliberalisatie lijkt het vaak alsof de onderhandelingen gaan over 'a great deal of air and not much union'. Dit boek van de Amerikaanse politicoloog en luchtvaartdeskundige Staniland over de ontwikkeling van het Europees luchtvaartbeleid is ook een verhaal over hoe de Europese Commissie opereert in het openbreken van vastgeroeste nationale economische relaties. Daarmee is het een verhandeling over doorzetting (de Commissie), ideologie en de grenzen aan de ideologie (liberalisering), angsten (met liberaliseren opent Europa de markten waardoor we zouden verliezen van de Amerikanen, maar zonder liberaliseren verliezen we net zo goed), politiek (nationale belangen, vakbonden), toevalligheden (sleutelfiguren die komen en gaan), hypocrisie (het Verenigd Koninkrijk), machtsspelletjes (Frankrijk en Italië, die hun nationale luchthavens willen beschermen), onverwachte wendingen (opkomst prijsvechters), misverstanden (het belang van 'national champions') en handelsgeest (de Nederlanders).

Met deze ingrediënten heeft Staniland de complexe materie rond de bevoegdheden van de Commissie en de specifieke kenmerken van de luchtvaartconomie zeer toegankelijk gemaakt. Vooral tegen de achtergrond van sectorhervormingen waar de EU nu mee bezig is – zoals in de financiële sector, energie en landbouw – is het interessant te zien welke tactieken gevolgd zijn in de luchtvaart over een periode vanaf de jaren '60.

Achteraf bezien is de liberalisering van de luchtvaartsector een wonder-

baarlijk verhaal. Deze markt was traditioneel strak gereguleerd, op basis van bilaterale relaties, prijsafspraken en andere handelsbelemmeringen, zoals landings- en vervoersrechten. De sector werd ook gekenmerkt door nationale symbolen ('national flagships'), veiligheidsbelangen en industriepolitieke overwegingen. De vraag is gerechtvaardigd of luchtvaart wel een 'markt' was. Inmiddels kunnen vliegmaatschappijen lijnen bedienen tussen elke luchthaven in de EU en de Verenigde Staten. Daar is het niet bij gebleven. Hoewel de nationale soevereiniteit van het luchtruim internationaal is vastgelegd, wordt in de EU gewerkt aan een gemeenschappelijke regulering. Misschien wel de belangrijkste verandering naast groei in vluchten, daling van prijzen en toename van keuzevrijheid, is de omslag van een branche met de passagiers als SLF (*self-loading freight*) – naar een *service industry*.

Vanuit theoretisch perspectief benadrukt Staniland de noodzaak om uiteenlopende modellen te integreren. Het realistisch perspectief kijkt naar machtsrelaties en nationale belangen. Zo was voor Nederland de KLM een winstgevend bedrijf, terwijl voor andere landen het onderhouden van ex-koloniale contacten belangrijk was. Samenwerking met Air France – traditioneel zwaar verliesgevend – lag dus ook niet voor de hand. Het institutionele perspectief toont hoezeer de Europese Commissie de ontwikkelingen heeft bepaald. Verder is er nog het economisch-sociologisch perspectief, dat benadrukt dat bedrijven vooral voorspelbaarheid zoeken, zeker in de kapitaalintensieve luchtvaart. De

beperking van risico's noodzaakte de sector tot het maken van afspraken met de Commissie om abrupte concurrentie maatregelen te voorkomen.

Het boek maakt duidelijk hoe bepalend de Commissie is geweest en geeft inzicht in hoe de Commissie opereert. Ondanks gevoeligheden ten aanzien van grote landen is de Commissie vooral gericht geweest op het opruimen van handelsbelemmeringen. Intussen heeft de Commissie uitbreiding van haar bevoegdheden moeten bevechten. Lang was onduidelijk of 'Europa' wel bevoegd was op het terrein van luchtvaart en of het concurrentiebeleid van toepassing was. Inmiddels is het Europees luchtvaartbeleid uitgebreid naar veiligheid, liberalisatie van luchthavens en duurzaamheid.

De zoektocht naar Europese samenwerking is lang geweest. Vanaf 1918 was het duidelijk dat een 'Europa' met veertig nationale *operators* niet zou werken. In de jaren '50 en '60 probeerden overheden tot een kartel ('Air Union') te komen. Het accent lag op samenwerking in plaats van op concurrentie. Het Verdrag van Rome noemde geen interne markt voor transport, maar ook het unanimiteitsprincipe beperkte een Europese aanpak. Toetreding van het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Ierland versterkte het liberalisatiekamp. Verder slechtten besluiten van het Europees Hof van Justitie over, o.a., vrij verkeer van werknemers op schepen de nationale muren rond transportbeleid, zodat de Commissie aan een Gemeenschappelijk transportbeleid kon beginnen.

De Commissie heeft handig gebruik gemaakt van tegenstellingen tussen lidstaten, van medestanders in de vorm van denktanks en liberale pers (*Financial Times*) en van het uitzetten van studies. Ook heeft de Commissie de *good cop bad cop*-tactiek ingezet door lidstaten en

operators de keuze voor te houden om óf met het Directoraat-Generaal voor transport tot voorspelbare overgangsregimes te komen óf om de confrontatie aan te gaan met het Directoraat-Generaal voor concurrentiebeleid over kartels en ongeoorloofde staatssteun.

Met de stapsgewijze invoering van een 'Single European Sky' werden bijna automatisch nieuwe problemen opgeroepen rond staatssteun, omdat de luchtvaartmaatschappijen hadden overgeïnvesteerd om hun concurrentieposities te verbeteren. Samenwerkingsverbanden die de vliegtuigmaatschappijen moesten

aangaan om complementariteiten en schaaufactoren te benutten, dwongen de Commissie vervolgens tot de rol van kartelwaakhond. Ook werd duidelijk dat een vrije luchtvaart ook concurrentie om landingsrechten vergde, zodat liberalisering van luchthavens het volgende front werd voor de Commissie.

Hoewel het boek een zeer overtuigend beeld schetst van de totstandkoming van het Europese luchtvaartbeleid, lijkt me één van de conclusies discutabel. Volgens Staniland is het proces *serendipitous* en *uncontrolled* geweest. Ik vraag me af of de ontwikkeling niet veel meer een gecon-

troleerde zoektocht is geweest onder leiding van de Commissie om te komen tot een gemeenschappelijke markt. Hierin zijn fouten gemaakt en verkeerde afslagen genomen, maar deze leidden vervolgens tot nieuwe pogingen en oplossingen gericht op luchtvaartordening. De uitkomst was onvoorspelbaar, maar niet toevallig.

Adriaan Schout

Dr Adriaan Schout is hoofd van het *Clingendael European Studies Programme* (CESP).

Recht doen aan de Europese Unie

Catharina Dehullu

Inleiding tot het recht van de Europese Unie. Wegwijs in de Verdragen.

Den Haag/Leuven: Acco, 2009; 211 blz.; 27,- euro; ISBN: 978-90-334-7348-7

Dehullu beschrijft het recht van de Europese Unie vanuit het perspectief van de Verdragen. Het boek is het derde deel van een reeks 'EU studies', waarvan de eerste twee delen de besluitvorming en de 'impact' van de Europese Unie beschrijven. Doel van de reeks is de Europese ontwikkelingen op een wetenschappelijke manier te beschrijven en ze kritisch te analyseren in het licht van Europese integratietheorieën, met daarbij bijzondere aandacht voor actuele voorbeelden. De doelgroep bestaat niet alleen uit studenten en specialisten, maar omvat ieder die meer wil weten over de werking van de EU.

In acht hoofdstukken (die om onduidelijke redenen als 'delen' worden aangeduid) neemt Dehullu de lezer mee langs de belangrijkste aspecten van het Europese *institutionele recht*. Het materiële recht blijft grotendeels buiten beschouwing, afgezien van het tweede hoofdstuk, waarin de doelstellingen van de Europese Unie aan de orde komen.

In het eerste hoofdstuk bespreekt de auteur de geschiedenis van de Verdragen. Zij schenkt hierbij in het bijzonder aandacht aan de wisselwerking tussen het communautaire en het niet-communautaire spoor. In het tweede hoofdstuk wordt vervolgens ingegaan op de doelstellingen van de EU. Daarbij staat niet zozeer de verdragssystematiek, maar eerder de historische ontwikkeling van beleid centraal. Voor een overzicht van wat de EU zoal doet volstaat dit, maar voor inzicht in bijvoorbeeld de reikwijdte van de vier vrijheden of voor de manier waarop deze zich verhouden tot andere vormen van (nationaal) beleid, is geen ruimte.

De lezer wordt op blz. 61 op het verkeerde been gezet; hier wordt vermeld dat op alle flankerende beleidsterreinen EU-beleid slechts een voorbereidende of aanvullende rol vervult en niet in de plaats kan komen van nationaal beleid. Het door Dehullu genoemde voorbeeld van het milieubeleid is een *gedeelde be-*

voegdheid, waardoor EU-regelgeving op dit terrein – als gevolg van het voorrangsbeginsel – nu juist wél nationale regelgeving opzij kan zetten. Ook de doelstellingen van de tweede en derde pijler worden behandeld, en ook hier staat het perspectief van de doelstellingen uit het Verdrag centraal. Juist op deze punten zou wat meer aandacht voor de aard, werking en inhoud van deze beleidsterreinen nuttig zijn geweest.

In het derde hoofdstuk over de 'politieke' instellingen besteedt Dehullu in de eerste plaats aandacht aan de Europese Raad. Dit doet recht aan de positie die dit orgaan inmiddels heeft verworven, hoewel deze positie in menig juridisch handboek nog niet als zodanig wordt erkend. Bij de bespreking van de instellingen volgt de auteur een beproefd stramien, waarin samenstelling, bevoegdheden en werking afzonderlijk worden besproken. Het Hof van Justitie komt pas in een later hoofdstuk aan bod. Het daaropvolgende hoofdstuk (IV) behandelt de besluitvormingsprocedures, waarbij ook de door juristen vaak nauwelijks opgemerkte Open Coördinatie Methode (ook wel: OMC naar de Engelse afkorting) wordt behandeld. In hoofdstuk V (regelgeving

en bestuur) houdt Dehullu zich – gelukkig – evenmin aan de tekst en systematiek van het Verdrag. Zo wordt bij de bespreking van de richtlijn het ontbreken van rechtstreekse toepasselijkheid afgezet tegen de rechten van particulieren, als de richtlijn zich daartoe leent. Een belangrijk onderwerp, de werking van het Europese recht in de lidstaten, dat in hoofdstuk VI wordt besproken, staat zelfs helemaal los van de Verdragen. Dit onderwerp heeft immers vooral door de jurisprudentie van het Hof gestalte gekregen.

In hoofdstuk VII wordt het Hof van Justitie besproken. Hier is het wel jammer dat de auteur zo dicht op de verdragsteksten blijft zitten. De samenstelling van het Hof en de belangrijkste procedures komen aan de orde, maar dit geeft weinig inzicht in de sleutelrol die het Hof speelt in het Europese integratieproces. Vooral de rechtsvormende rol van het Hof had, zeker voor een publiek van niet-juristen, wel wat uitgebreider mogen worden besproken. Dat geldt ook voor de rol van nationale rechters, die voor particulieren de belangrijkste bron van rechtsbescherming vormen. Die rol komt immers evenmin in hoofdstuk VI aan de orde.

Een nadere analyse van de gevolgen van het EU-lidmaatschap voor

de lidstaten zou overigens in bredere zin waardevol zijn geweest. Daarin zouden ook de gevolgen voor wetgeving en bestuur een plek hebben kunnen krijgen. In het laatste hoofdstuk (VIII) worden de regels voor de Europese begroting besproken.

De grootste verdienste van dit boek is de manier waarop het de vaak lastige materie van het Europese recht toegankelijk maakt voor niet-ingewijden. Zelfs een zo complex onderwerp als de co-decisieprocedure wordt op een beknopte maar heldere wijze uit de doeken gedaan. Ook al zijn hiervóór enige suggesties voor aanvulling gedaan, het moet worden gezegd dat de beknoptheid van het boek de inzichtelijkheid ervan geenszins in de weg staat. Een ander pluspunt is de integrale verwerking van het Verdrag van Lissabon, zodat het boek ook na de inwerkingtreding daarvan zijn actualiteitswaarde zal behouden.

De inleiding van het boek stelt een ‘kritische analyse van de ontwikkelingen en trends’ als leidend kenmerk voor de nieuwe reeks voor. De opzet van het onderhavige boek staat een dergelijke analyse echter niet toe, omdat de beschrijving van het recht centraal staat. Iets van die kritische analyse had de lezer wel verschaft mogen worden, zeker gelet

op het feit dat de auteur daar wel degelijk ideeën over heeft. In het ‘Woord vooraf’ stelt Dehullu nogal alarmerend dat het integratieproces ‘nu in een impasse’ zit; dat het Verdrag van Lissabon de ‘laatste kans’ is adequate structuren voor de toekomst te garanderen en ook dat het ‘oude model’ niet meer voldoet voor de uitdagingen van de 21ste eeuw, terwijl het ‘nieuwe model’ wordt gehinderd door ‘wantrouwen en nationalistische reflexen’. Dit alles valt op basis van het boek niet te concluderen, maar zou ongetwijfeld een interessant uitgangspunt voor de analyse zijn geweest.

Dat dit uiteindelijk niet de ambitie van het boek is, zal voor de (beginnende) student of geïnteresseerde leek nauwelijks een bezwaar zijn: die vindt genoeg van zijn gading voor een goed overzicht van het Europese recht. De specialist zal er echter weinig nieuws in aantreffen.

Ton van den Brink

Dr Ton van den Brink is verbonden aan de Subfaculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Utrecht. Hij is er universitair hoofd-docent Europees recht en directeur van het Europa Instituut.

De ontwikkeling van postcommunistisch Europa

Katlijn Malfliet

Hoever kan Europa oostwaarts reiken? De Russische factor.

Leuven: Uitgeverij LannooCampus, 2008; 191 blz.; 19,95 euro;

ISBN: 978-90-209-8059

In haar boek *Hoever kan Europa oostwaarts reiken?* bespreekt Katlijn Malfliet de ontwikkeling van postcommunistisch Europa. Terwijl Europa aan de west-, noord- en zuidkant nauwelijks meer verandert, is de oostelijke grens van de Europese Unie de laatste jaren sterk verschoven. De EU is in beweging, maar

hoe rekbaar is het begrip Europa? Malfliet neemt ons mee langs Europa's nieuwe Oostelijke dimensie, de uitbreiding van de Europese Unie plus die van de NAVO en de uiteenlopende interpretaties van het begrip ‘mensenrechten’ in Oost en West. Dan neemt Malfliet de totstandkoming van ‘Poetin's Rusland’ nog

eens uitgebreid onder de loep. Ze bespreekt de ontwikkeling van Poetins beleid; revisionistisch direct na zijn aantreden, vervolgens zijn hoopvolle handreiking in de gezamenlijke strijd tegen het internationale terrorisme en uiteindelijk de teleurstelling na de unilaterale Amerikaanse beslissing tot de inval in Irak – de auteur geeft een prachtige samenvatting van al hetgeen er de afgelopen tien jaar in de relatie tussen Rusland en het Westen is gebeurd.

Malfliet belicht haar onderwerp met een luchtige precisie. Zonder

een direct oordeel te vellen, laat zij haar mening tussen de regels doorschemeren en geeft zij de lezer een subtiel zetje. Geen detail blijft ongemoeid; elke scene op het wereldtoneel passeert de revue in een helder en zeer leesbaar betoog.

Hoewel het boek van Malfliet buitengewoon plezierig leest, zal de gemiddelde nieuwsjunk er weinig nieuwe informatie in aantreffen. Alles wat zij noemt, is al eens gezegd. Aan de autoriteit van Ruslandkenner Malfliet valt echter niet te twijfelen en ook haar stijl is grandioos – iedereen zal haar boek aardig vinden. De kenner zal geholpen zijn met een beknopt overzicht

en een goede herhaaloefening, de leek zal een eenvoudig boek treffen dat tegelijk een handvat biedt voor verdere studie door het korte maar nuttige notenapparaat.

Pas op de laatste bladzijde komt Malfliet met een werkelijke aanbeveling: Europa moet het initiatief nemen en samen met de Verenigde Staten en Rusland aan tafel gaan zitten om de post-Koude Oorlogssituatie op het Europese continent te bezien. Het sterkst is haar mening dat Europa zich moet 'distantiëren van een Amerikaanse politiek wanneer die zijn veiligheid schaadt'. Daarbij is de inzet van *soft power* te verkiezen boven bewape-

ning. Een opzienbarend *statement*, maar zeer actueel in een wereld waarin de Nobelprijs voor de vrede is toegekend aan een president die zich door middel van diplomatie inzet voor een betere wereld. Wat dat betreft kan Malfliet zich in goed gezelschap rekenen.

Hiske Helsloot

Hiske Helsloot is wetenschappelijk medewerker bij het *Clingendael Diplomatic Studies Programme* (CDSP).

De wereld van een diplomaat

Frans van Dongen

Van Timor naar Jakarta. Bestuursambtenaar in diplomatieke dienst.

Amsterdam: Boom, 2009: 222 blz.; 19,50 euro; ISBN: 978-90-850-6710-8

Al zolang als er staten bestaan, wisselen zij gezanten uit om hun onderlinge betrekkingen te regelen. Diplomatieke structuren en opvattingen over de manier waarop diplomaten hun functie dienen uit te oefenen, zijn echter in grote mate historisch bepaald. In het boek *Van Timor naar Jakarta* biedt oud-diplomaat Frans van Dongen een kijkje in de wereld van de diplomatie ten tijde van de Koude Oorlog.

Van Dongen begon zijn carrière als bestuursambtenaar op Timor, dat toen deel uitmaakte van Nederlands-Indië. Na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 dong hij mee naar een van de plaatsen bij de Buitenlandse Dienst die waren gereserveerd voor oud-ambtenaren van de Indische bestuursdienst. Hij werd toegelaten en geplaatst in Bonn. Na deze eerste post kwam hij terecht in Bagdad, Hongkong, bij de NAVO en de Verenigde Naties, in Saigon, Bangkok, bij de CVSE in Madrid en,

ten slotte, in Indonesië. Het accent in zijn diplomatieke loopbaan lag op twee zaken: politiek-militair beleid in de Oost-Westverhoudingen en Azië.

Tegenwoordig is het bij het ministerie van Buitenlandse Zaken gebruikelijk dat plaatsingen in het buitenland worden afgewisseld met perioden van werken op het ministerie in Den Haag. In Van Dongens tijd was de gang van zaken echter nog anders; van de vijfendertig jaren in diplomatieke dienst bracht Van Dongen er niet meer dan drie *ten departementen* door. Een nadeel daarvan was, zoals hij zelf zegt, dat de voeling met binnenlands-politieke ontwikkelingen en gedachtenstromingen binnen het ministerie, die in de loop van zijn carrière een steeds belangrijker rol gingen spelen, beperkt was. Of hij, als zijn affiniteit met de binnenlands-politieke deiningen groter geweest was, werkelijk veel rekening daarmee had willen houden bij zijn werkzaamheden, is de vraag. Zijn

opvatting was dat de consistentie van het beleid te lijden had onder de groeiende invloed van electorale en partijpolitieke overwegingen. Bovendien gaf hij bij de invulling van zijn functie een grote voorkeur aan een zo zelfstandig mogelijk optreden en vond hij dat in Nederland de kennis van de situatie ter plaatse soms te beperkt was om de juiste beslissingen te nemen. Dit blijkt duidelijk uit de omschrijving van de rol van de diplomaat die hij in zijn voorwoord geeft. Weliswaar ziet hij deze in beginsel als de uitvoerder van het beleid dat in Den Haag door regering en parlement bepaald wordt, hij kan echter door de kennis van het land of de organisatie waar hij geaccrediteerd is, ook door hem gewenste opdrachten uitlokken, en soms moet hij zelfs het gevecht aangaan met in zijn hoofdstad bestaande misvattingen of vooroordelen, aldus Van Dongen.

Een voorbeeld dat dit laatste illustreert, is dat van de voedselhulp die Nederland op een goed moment aanbood ter bestrijding van een hongersnood in Laos. Volgens het plan dat in Den Haag was opgesteld, zou

deze hulp bestaan uit Nederlandse melkpoeder en op de wereldmarkt aangekochte rijst. De plaatselijke bevolking at echter bijna alleen kleefrijst, en de Aziatische kindermaagjes verdroegen het zware Nederlandse melkpoeder over het algemeen slecht. Van Dongen wist voor elkaar te krijgen dat, in plaats van rijst, kleefrijst zou worden aangekocht in Thailand, maar zijn advies om liever sojamelk te leveren werd in de wind geslagen. Het melkpoeder werd vervolgens vooral gevoerd aan varkens in plaats van aan kinderen.

Een ander, meer fundamenteel verschil van inzicht bestond er ook ten aanzien van het Midden-Oostenbeleid. Halverwege de jaren vijftig kreeg Van Dongen hiermee te maken vanuit een functie op de ambassade in Bagdad. De jonge staat Israël genoot in die jaren een vrijwel onvoorwaardelijke steun in Nederland. Voor de Arabische visie op het conflict tussen Israël en de Palestijnen, waarmee hij als diplomaat dikwijls geconfronteerd werd, was weinig begrip. Van Dongen vond dit onjuist en met een collega die in Damascus gestationeerd was en die zijn mening deelde, sprak hij af dat zij hun berichtgeving naar het ministerie onderling zouden afstemmen, om hun visie meer kracht bij te zetten. Het is interessant te lezen dat diplomaten ter plaatse de sterk pro-Israëliëse houding die er in Nederland heerste, niet deelden. Het moet heel wat frustratie hebben opgeleverd, want de taal die Van Dongen gebruikt om zijn opvattingen te ventileren is op zijn zachtst gezegd nogal fors.

Niet alleen inzake de kwestie-Israël werd er op het ministerie slecht geluisterd naar diplomaten ter plaatse, vond Van Dongen; meer in het algemeen gold dat er tussen de posten en het ministerie te weinig sprake was van inhoudelijke gedachtenwisseling. Toen hij in Hongkong betrokken raakte bij een consulaire *China Watchers Group* en Den Haag

trots informeerde over een aantal belangrijke gezamenlijke bevindingen van die groep, viel het hem op dat zijn Canadese en Australische collega's hierover na hun rapportage uitgebreid met het thuisfront verder discussieerden, terwijl hijzelf op zijn rapport geen enkele reactie kreeg. Op al zijn bilaterale posten, behalve die in Vietnam, bleef hij een dergelijk gebrek aan inhoudelijke discussie met Den Haag ervaren. Andere landen deden dat beter, vond hij.

Toen Van Dongen in 1965 een korte periode op het ministerie werkte als hoofd van het bureau Politieke Zaken van de Directie Internationale Organisaties, vormde het politieke spel dat daar gespeeld werd, getuige zijn verslag, echter ook een wezenlijk onderdeel van zijn eigen werk. Niet alleen werd hij dikwijls belast met het voorbereiden van antwoorden op Kamervragen, ook bij de overige werkzaamheden kon de politiek nimmer uit het oog verloren worden. Zowel de politieke als de ambtelijke leiding was politiek verdeeld. Om in deze constellatie de gewenste instructies te kunnen doen uitgaan, was het volgens Van Dongen belangrijk zelf het initiatief te behouden, en in conceptteksten bewust enkele zinnen in te voegen die voor 'links' dan wel 'rechts' zeker onacceptabel zouden zijn. Op deze manier gaf hij beide partijen de kans wat te schrappen, terwijl intussen datgene wat hij en een naaste collega essentieel vonden, bleef staan. Of zijn meerderen zich zo gemakkelijk lieten foppen en sturen, is de vraag, maar het is zeker interessant te lezen hoe een diplomaat in een politiek gepolariseerde omgeving dacht en opereerde.

Zoals uit het bovenstaande ook al enigszins blijkt, lijkt Van Dongen van de politiek en van politici geen hoge pet op te hebben. Het beeld dat hij van een aantal ministers neerzet, is voor de betrokkenen in ieder geval weinig flatterend. Minister Luns komt, zoals wel

vaker, naar voren als een bewindsman die de draak steekt met de Kamer, en Eegje Schoo (minister voor Ontwikkelingssamenwerking, 1982-1986) als een grillige en wat ongemanierde persoon. Max van der Stoep ten slotte beschuldigt hij er onder andere van te hebben gelogen toen deze in een interview beweerde niets te hebben geweten van omstreden wapenleveranties aan Zuid-Afrika. Ook zouden volgens Van Dongen in diens beleid de theorie en praktijk van de mensenrechten niet altijd met elkaar in overeenstemming zijn geweest. Toen hij als ambassadeur in Bangkok een oplossing zocht voor twee Vietnamese vluchtelingen die in een Thais opvangcentrum in de problemen waren gekomen en daar met de dood werden bedreigd, zou Van der Stoep hebben geweigerd mee te werken aan asielverlening in Nederland. Dat Van Dongen uitgerekend het meest kritisch is over de laatstgenoemde minister, lijkt overigens geen toeval te zijn. Het was namelijk precies deze minister die een door hem zeer begeerde benoeming als Permanent Vertegenwoordiger bij de Noord-Atlantische Raad blokkeerde.

Wanneer duidelijk is dat er tussen de auteur en de in diens memoires beschreven persoon geen goede verhouding bestond, dient een lezer altijd voorzichtig te zijn het geschrevene al te gauw voor zoete koek aan te nemen. Meer in het algemeen geldt natuurlijk ook dat memoires een bij uitstek zeer subjectieve vorm van geschiedschrijving vormen. Getuige zijn voorwoord is ook Van Dongen zelf zich daar zeer van bewust. Het schrijven van een zo objectief mogelijke geschiedenis was niet zijn doel, en is ook niet het resultaat. Door zijn plaatsing op allerlei posten in de wereld is het verhaal daarvoor ook te versnipperd. Wat dit boek vooral interessant maakt, is dat het inzicht biedt in de wereld van de diplomatie, zoals die werd ervaren door een betrokkene.

De combinatie van een vlotte pen en gevoel voor aardige en treffende anekdotes doet de diplomatieke leefwereld in de beschreven tijd werkelijk tot leven wakken. Voor wie hierin geïnteresseerd is, is dit boek

een absolute aanrader, en het valt te hopen dat er meer diplomaten en politici de moeite nemen hun memoires op papier te zetten.

Hilde Reiding

Mw. dr Hilde Reiding is werkzaam bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Persoonlijke en politieke aardbevingen in leven Ted Kennedy

Ted Kennedy

Het Verhaal van Mijn Leven.

Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2009; 420 blz.; 25,- euro;

ISBN: 978-94-600-3207-3 (orig.: True Compass: A Memoir, New York: Hachette Book Group, 2009)

Dit jaar overleed, op 77-jarige leeftijd, de Amerikaanse senator Edward M. (Ted) Kennedy. Dat was voorpagina-nieuws voor de Nederlandse kranten. Het verhaal van Ted Kennedy lijkt onlosmakelijk verbonden met dat van zijn familie. De opbouw van de autobiografie, die enkele maanden na zijn dood moest worden uitgebracht, getuigt daarvan: de twee eerste delen: 'Het gezin' (1932-1958) en 'Broederschap' (1958-1968) nemen iets meer dan de helft van het werk in beslag, en ook in de laatste twee delen van het boek, waar Kennedy noodgedwongen de rol van *pater familias* op zich neemt, speelt de omvangrijke Kennedy-familie een belangrijke rol.

Nu is er over de 'koninklijke familie van de Verenigde Staten' al veel geschreven. Dat deze autobiografie het eerste boek over de Kennedy's is dat ook *door* een Kennedy is geschreven, maakt het opmerkelijk. Of het daarmee ook de moeite waard is, is een andere vraag. Het eerste deel van de autobiografie laat zich soms lezen als collectieve hagiografie; alleen de verstokte Kennedy-fan zal zich raad weten met de anekdotes over zeiltochten, familiebijeenkomsten en de wijze lessen van vader en moeder Kennedy. Toch zijn er nog genoeg interessante stukken te vinden waar familie- en wereldgeschiedenis

samenkomen, zoals over de periode 1938-1940, toen Teds vader ambassadeur te Londen was. Overtuigd van de militaire superioriteit van nazi-Duitsland probeert hij de Verenigde Staten uit de Tweede Wereldoorlog te houden, wat zijn positie als ambassadeur van Franklin Delano Roosevelt uiteindelijk onmogelijk maakt. Hier wordt echter ook meteen één van de zwakten van het boek zichtbaar: Ted Kennedy voelt zich sterk verantwoordelijk voor de historische reputatie van zijn familie. Zo laat hij niet na te benadrukken dat zijn vader FDR altijd trouw zou blijven, en dat hij zich zelfs nog zou inzetten voor diens ongeken-de kandidaatstelling voor een derde termijn.

Soms leidt dat verantwoordelijkheidsgevoel tot dubieuze pogingen tot witwassen. Broer JFK wordt in 1960, met steun van de familie, tot president gekozen. Vooral de verhalen over Teds eigen rol in de campagne voor zijn broer zijn vermakelijk. Maar de desastreuze 'Varkensbaai-invasie' die JFK in 1961 goedkeurde, wordt maar nauwelijks genoemd, behalve dan om te zeggen dat hij zich daar door anderen toe had laten verleiden, en dat het een belangrijke 'les' zou zijn voor de Cuba-crisis.

Persoonlijke en politieke aardbevingen volgen elkaar in het tweede

deel in rap tempo op. Teds vader krijgt een herseninfarct (1961), Ted zelf wordt verkozen tot senator (1962), zijn broer, de president, wordt doodgeschoten (1963) en hij zelf raakt zwaargewond bij een vliegtuigongeluk (1964). De strijd tegen apartheid (*desegregation*) en de Vietnam-oorlog bepalen intussen steeds meer het sociale en politieke klimaat. Het jaar 1968 is een breekpunt: wanneer zijn enige overgebleven broer, Bobby Kennedy, tijdens zijn presidentscampagne wordt vermoord, komt Ted werkelijk 'Op eigen benen' te staan, zoals deel drie van het boek heet. Opeens is hij, de jongste zoon, het hoofd van de familie, met alle bijbehorende verantwoordelijkheden.

Hij negeert zijn verdriet en stuwt zichzelf voort in een mengsel van politieke dadendrang in de Senaat, drankmisbruik en rokkenjagerij. Een auto-ongeluk, waarbij een jonge vrouw omkomt ('Chappaquiddick'), verknalt zijn kans om president te worden, al bouwt hij met de jaren een ervaring en reputatie in de Senaat op die hem er in 1980 toe laat verleiden nogmaals een poging te doen. Zijn levensstijl brengt hem zowel privé als politiek in de problemen, onder andere doordat zijn huwelijk stuk loopt. Kennedy benoemt hier zijn fouten, zonder er echt over te willen spreken. In plaats daarvan herhaalt hij de mantra dat het Kennedy-beleid is om 'niet op roddels in te gaan'. De spijtbetuigingen komen daardoor soms onecht over, helemaal omdat hij elders wél ingaat op zijn privéleven, schrijvend

over de ziekte van zijn zoon of over hoe zijn tweede vrouw hem hielp persoonlijke rust en ‘Vernieuwing’ te vinden.

Een gebrek aan zelfreflectie scheidt ook door in zijn beschrijving van achteraf bezien onverstandige politieke stellingnames of concurrentie met mede-Democraten. En toch heeft ook de tweede helft van het boek een aantal belangwekkende en soms opmerkelijke verhalen te bieden over hoe de Amerikaanse politiek in de afgelopen veertig jaar is veranderd. Hervervikering op hervervikering, slag na slag om de benoemingen voor het Hooggerechtshof en belangrijke sociale wetgeving, Watergate,

Noord-Ierland, relaties met collega's, internationale grootheden, en *acht* opeenvolgende presidenten worden beschreven. *En passant* houdt de oude ‘Leeuw van de Senaat’ nog een laatste pleidooi voor hervorming van de Amerikaanse gezondheidszorg.

Jammer is alleen dat een verhaal van veertig jaar politiek in minder dan een half boek is samengeperst. Hierdoor ontstaat de merkwaardige suggestie van een herhaling van patronen, in plaats van het doelgerichte levenswerk van sociale vooruitgang dat Ted Kennedy vanuit de Senaat probeerde op te bouwen. Hoe verbonden Kennedy zich ook voelde met zijn familie, zijn eigen verhaal zou er gebaat bij zijn geweest als

hij meer aandacht had besteed aan inhoudelijke reflectie op zijn eigen leven en zijn indrukwekkende carrière als senator.

Noot

¹ Een militair avontuur waarbij Cubaanse bannelingen uit de Verenigde Staten het Castro-regime ten val hadden moeten brengen.

Nils de Mooij

Drs Nils de Mooij is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het *Clingendael Diplomatic Studies Programme* (CDSP).

Een andere kijk op de joodse mythen

Shlomo Sand

The invention of the Jewish people.

Londen/New York: Verso Books, 2009; 400 blz.; £ 18,99;

ISBN: 978-1-84467-422-0

Een boek met de uitdagende titel ‘De uitvinding van het joodse volk’ zou nooit serieus genomen worden als de auteur niet joods zou zijn. In dit geval is het de joods-Israëliische Shlomo Sand, hoogleraar hedendaagse geschiedenis aan de Universiteit van Tel Aviv. Zijn boek verscheen voor het eerst in Israël in 2008, in het Hebreeuws, en stond daar negentien weken op de bestsellerslijst. Een Franse vertaling uit hetzelfde jaar verkocht ook zeer goed en kreeg begin dit jaar in Frankrijk de ‘prix Aujourd’hui’. Intussen is ook een Engelse vertaling verschenen, die ik hier bespreek.

In 400 pagina's presenteert Sand een overvloed aan informatie en argumenten om wat hij noemt de ‘mythe’ te ontcrachten dat iedere jood de directe en exclusieve afstameling is van een joods volk dat bestaan heeft ‘sinds het de Torah ontving in de Sinaï-woestijn’. Volgens

deze mythe vluchtten de joden uit Egypte en vestigden zich in het Beloofde Land, waar ze het roemrijke koninkrijk van David en Salomon opbouwden. Tweemaal werden ze in ballingschap gedreven: in de 6de eeuw v. Chr. na de verwoesting van de eerste en in 70 na Chr. na de verwoesting van de tweede tempel. Tweeduizend jaar rondzwerfen bracht de joden o.m. naar Jemen, Marokko, Spanje, Duitsland, Polen en Rusland. Al die tijd slaagden ze erin tussen hun verspreide gemeenschappen bloedbanden te bewaren en is hun uniek-zijn nooit geschonden. En al die tijd had Palestina ‘erop liggen te wachten dat zijn oorspronkelijke bewoners het weer tot leven zouden wekken’. Het oude thuisland behoorde toe aan de joden en niet aan de Arabische minderheid, die geen geschiedenis had en er toevallig terecht was gekomen. De oorlogen waarin het rondzwerfende

volk zijn land terugveroverde, waren gerechtvaardigd, het gewelddadig verzet door de plaatselijke bevolking duidelijk niet.

In Sands analyse ontwikkelden ‘getalenteerde en fantasierijke’ joodse historici deze interpretatie van de joodse geschiedenis, voortbouwend op overgebleven fragmenten uit het joodse en christelijke religieuze geheugen. Zo bouwden ze voor het joodse volk een ‘continue genealogie’ op. Een centrale rol hierin speelde de joods-Duitse historicus Heinrich Graetz, die een ‘joods-nationale’ visie op de bijbel, waarin Abrahams reis naar Kanaän, de vlucht naar Egypte en de koninkrijken van David en Salomon werden omgevormd tot een authentiek nationaal verleden. Vervolgens hebben zionistische historici deze ‘bijbelse waarheden’ door voortdurende herhaling omgevormd tot de basis van een nationale joodse opvoeding. Maar niemand, stelt Sand, heeft deze aan het einde van de 19de en begin van de 20ste eeuw ontwikkelde fundamentele concepten ooit ter discussie gesteld.

Het idee voor zijn boek ontstond al jaren geleden, maar Sand wachtte

totdat hij voltijds hoogleraar was geworden. Niet bepaald moedig, zoals hijzelf zegt, maar in de Israëliëse academische wereld moet je nu eenmaal een prijs betalen als je dit soort standpunten uitdraagt. Sands belangstelling voor de geschiedenis van het joodse volk had zich ontwikkeld vanuit een groeiend besef dat de officiële joodse geschiedschrijving zich te gemakkelijk plooid naar wat hij noemt 'nationale belangen'. Het idee voor zijn boek werd echt concreet toen hij in geschiedkundige werken informatie probeerde te vinden over de ballingschap. Tot zijn verbazing ontdekte hij dat dit onderwerp, een sleutelement in de joodse geschiedenis, nooit serieus is onderzocht – noch in Israël, noch daarbuiten.

Heel belangrijk voor de ontkrachting van de mythen was volgens Sand de 'aardbeving' in de jaren tachtig van de vorige eeuw, toen op grond van archeologische ontdekkingen duidelijk werd dat er in de 13de eeuw v. Chr. géén uittocht uit Egypte was geweest. Bronnen uit de tijd van de farao's, doorgaans zeer rijk aan informatie, maken nergens melding van een uittocht. Er is ook geen enkel bewijs voor een slavenopstand in het rijk van de farao's of een plotselinge verovering van Kanaän. Bovendien was in die tijd het land van Kanaän nog Egyptisch gebied, zodat Mozes de joden niet in het Beloofde Land had kunnen brengen. Namen van plaatsen die in de bijbel worden genoemd, komt men pas honderden jaren later tegen in niet-bijbelse bronnen. Er zijn geen sporen van de koninkrijken van David en Salomon, slechts van het bestaan van twee kleine rijken: Israël en Judah, het latere Judea, die niet lang hebben bestaan. De bevolking ging niet in ballingschap in de 6de eeuw v. Chr. Slechts de politieke en intellectuele elite werd gedwongen zich in Babylon te vestigen, waar het contact met de Perzische godsdienst de bron zou vormen voor het ontstaan van het joodse monotheïsme.

Sand argumenteert dat er geen enkele getuigenis bestaat over een uittocht uit Judea in 70 n. Chr., met uitzondering van krijgsgevangenen. Van geen enkele plek aan de oostkant van de Middellandse Zee hebben de Romeinen ooit een volk in ballingschap gedwongen. Na de verwoesting van de tweede tempel is het overgrote deel van de bevolking, vooral boeren, op hun land blijven leven. In de 4de eeuw bekeerden sommigen zich tot het christendom en de meerderheid werd moslim gedurende de Arabische verovering in de 7de eeuw. Als er dus geen massale uittocht is geweest, dan is de aanwezigheid van joden buiten Israël ook geen 'diaspora'.

Maar waar kwamen dan de vele joden vandaan die sinds de oudheid het Middellandse Zee-gebied bevolkten? Volgens Sand door actieve *bekeringactiviteiten*. In tegenstelling tot wat algemeen wordt aangenomen, en zoals te lezen bij Flavius Josephus, Tacitus, Horatius en Seneca, was het joodse geloof een actief 'bekeringsgeloof, in het bijzonder tussen het midden van de 2de eeuw v. Chr. en de 2de eeuw n. Chr. Gedetailleerd beschrijft Sand welke bevolkingsgroepen bekeerd werden en hoe. Na bekeringen in zuid-Judea en in Galilea verspreidde het joodse geloof zich over het Midden-Oosten en rond de Middellandse Zee. Een voorbeeld is het ontstaan in de eerste eeuw na Chr. van het joodse koninkrijk Adiabene in het huidige Koerdistan. In de 5de eeuw ontstond er in wat nu Jemen is het koninkrijk Himyar. Sand citeert Arabische bronnen die het bestaan van joodse Berberstammen vermelden in de 7de eeuw. Joodse Berbers namen deel aan de verovering van het Iberisch schiereiland en droegen bij aan het ontstaan van de bijzondere symbiose tussen joden en moslims die de Spaans-Arabische cultuur kenmerkte. De meest opmerkelijke massa-bekering vond in de 8ste eeuw plaats in het Khazar-koninkrijk (tussen de Zwarte Zee en de Kaspische Zee), waar het

Hebreeuws de officiële taal van het koninkrijk werd.

In het laatste hoofdstuk beschrijft Sand gedetailleerd en gebruikmakend van vele citaten hoe de zionisten vanaf eind 19de eeuw de 'nationale mythe' hebben gebruikt om de joodse emigratie naar Palestina te rechtvaardigen, en daarna het opbouwen van de staat Israël, met verdrijving van honderdduizenden Palestijnen tot gevolg. Uitgebreid beargumenteert hij dat die 'joodse staat' in zijn huidige vorm belangrijke elementen mist van een liberale democratische rechtsstaat. Van deze staatsvorm bestaan er verscheidene typologieën, maar in de praktijk hebben ze alle één fundamentele eigenschap gemeen, namelijk dat ze alle staatsburgers vertegenwoordigen, zelfs wanneer er naast minderheden één overheersende culturele en taalkundige groep bestaat. Volgens Sand is dat in Israël niet het geval, en wel verre van dat.

Via een gedetailleerd betoog komt Sand tot de conclusie dat Israël een 'etnocratie' genoemd moet worden of, nog preciezer: '...een joodse etnocratie met liberale kenmerken, die als taak heeft niet om een burgerlijke en egalitaire "demos" (alle burgers van de staat Israël) te dienen, maar een biologische en religieuze "ethnos" (de joods-Israëliëse staatsburgers), die historisch gezien geheel fictief is, maar vol vitaliteit, politiek exclusief en discriminerend'. Deze staat ziet het als zijn taak met ideologische, opvoedkundige en juridische middelen zijn etnische groep (75% van de bevolking) niet alleen te isoleren van zijn als niet-joods gedefinieerde burgers – Arabieren (20%), Russische immigranten en buitenlandse werknemers (samen 5%) – maar ook van andere naties. Daar tegenover plaatst hij het ideaal van de zg. 'postzionisten', die een Israël voorstaan binnen de grenzen van vóór 1967 en als collectiviteit van al zijn inwoners, joods en niet-joods.

Sand gelooft niet dat Israël op

termijn in zijn huidige vorm kan overleven. Om te voorkomen dat het verdwijnt in de 'donkere afgrond die in zijn binnenste wordt gegraven', is een fundamentele verandering nodig van de joodse identiteitspolitiek en van de relaties met de Palestijnse Israëliërs. De ideale oplossing zou een bi-nationale staat zijn van de Middellandse Zee tot aan de Jordaan. Hij ziet dat echter niet gebeuren. Het maximaal haalbare zou zijn dat de joodse meerderheid '...ophoudt om de (staat) te zien als haar ondeelbare bezit en ophoudt er een segregatistische staat van te maken die een groot deel van zijn burgers, die het als ongewenste vreemdelingen beschouwt, discrimineert'. De joods-Israëliëse identiteit moet absoluut een proces van 'open israëlisering' beginnen, die is aangepast aan alle staatsburgers.

Sands universitaire leeropdracht is de geschiedenis van de twintigste eeuw. In Israël is hij erom bekritiseerd dat hij over joodse geschiedenis heeft geschreven. Als verdediging geeft hij aan dat zijn boek alleen

geschreven kon worden door een historicus die bekend is met de algemeen aanvaarde methoden van historisch onderzoek, zoals die door historici in de rest van de wereld worden toegepast. In Israël bestaan er voor het vak geschiedenis echter twee aparte disciplines: algemene geschiedenis en joodse geschiedenis. Het werd nodig geacht dat er een apart onderzoeksgebied joodse geschiedenis kwam, vanwege het 'unieke' van wat het joodse volk door de eeuwen heen had beleefd. Volgens Sand werken specialisten in joodse geschiedenis in een afgesloten en behoudende omgeving, waar ze niet in aanraking komen met moderne ontwikkelingen in historisch onderzoek.

Het onderwerp van Sands boek is een uiterst complex thema en ligt in bepaalde kringen begrijpelijkerwijs zeer gevoelig. Zijn argumentatie en conclusies lijken echter sterk onderbouwd. Voor bepaalde groepen zullen zij pijnlijk zijn. Maar als er onderzoek mag worden gepubliceerd over alle andere volken, religies

en landen ter wereld, waarom zou dat dan niet gelden voor het volk, de religie en het land die het onderwerp zijn van Sands boek?

Een mooie afsluiting uit onverdachte hoek van deze bespreking komt van de orthodox-joodse Avraham Burg, voormalig voorzitter van de Knesset, de World Zionist Organisation en het Jewish Agency. Hij noemt het boek een 'onmisbare uitdaging en een zeer complexe intellectuele oefening. [...] een samenleving die zekerder is van zichzelf (dan de Israëliëse) zou het boek opnemen in het kern-curriculum van zijn schoolsysteem'.

Willem Aldershoff

Drs W.G. Aldershoff, politicoloog met langdurige ervaring bij de Europese Commissie in verschillende functies, houdt zich sinds enige jaren op persoonlijke titel bezig met het Israëlisch-Palestijns conflict.

Tirade over terrorisme

Michael Burleigh

Bloed en woede: Een culturele geschiedenis van het terrorisme.

Amsterdam: De Bezige Bij, 2009; 652 blz.; 39,90 euro;

ISBN: 978-90-234-3576-1

De Britse historicus Michael Burleigh heeft zichzelf in *Bloed en woede: Een culturele geschiedenis van het terrorisme* ten doel gesteld terrorisme als 'carrière, als cultuur en als levenswijze' te beschrijven. Burleigh wil de 'morele ranzigheid' van het terrorisme, van de Ierse Fenians tot het hedendaags islamitisch terrorisme, aan de kaak stellen. Daarmee wordt in het voorwoord al duidelijk dat de auteur niet bepaald een genuanceerde blik op het verschijnsel terrorisme heeft. En deze gekleurde visie op terrorisme houdt Burleigh het hele

boek van ruim 600 pagina's vol.

Bloed en woede blijkt een zeer toepasselijke titel van dit boek. Het bloed wordt door Burleigh ruimschoots geleverd door gedetailleerde, soms gruwelijke, beschrijvingen van terroristische daden. Zo beschrijft hij op vrij plastische wijze een aanslag op een voormalige ETA-leider, waarbij zijn vrouw '(...) was geraakt door een kogelregen die haar bijna in tweeën spleet'. De woede komt vooral tot uiting in zijn analyse van de terroristen en hun sympathisanten. De auteur is

bijzonder verbolgen over de Britse academici en opinieleiders die het gebruik van geweld goedpraten, over advocaten die terroristen actief steunen en over de voorstanders van de multiculturele samenleving. Het is interessant dat Burleigh de rol van advocaten en academici in het terrorisme analyseert, maar op zo'n verbeterde en zure toon, dat het zijn doel voorbij schiet.

Een ander zwak element in het boek is dat de auteur terrorisme niet duidelijk definieert. In het voorwoord beschrijft hij terrorisme als 'een tactiek die wordt toegepast door organisaties die geen legitieme politieke macht hebben'. Maar dit is wel een heel summiere definitie van een zo complex verschijnsel als terrorisme, dat door Burleigh niet

wordt genuanceerd en onderbouwd. Hierdoor wordt ook niet duidelijk waarom bepaalde groeperingen in het boek zijn opgenomen, en waarom andere groeperingen zijn weggelaten. Waarom worden bijvoorbeeld de Russische nihilisten wel behandeld, maar de Colombiaanse FARC of de Tamil Tijgers niet? Burleigh maakt geen moment echt duidelijk waar hij zijn selectie op baseert. En daarmee is zijn beschrijving onvolledig en onsamenhangend.

Wanneer hij bijna het hele boek lang zijn woede heeft gekoeld op islamitische terroristen en de Britse

liberale elite, komt Burleigh in de nabeschouwing opeens tot rust. Hij sluit zijn tirade af met een verrassend goed doordachte en onderbouwde analyse van de bestrijding van het wereldomvattend islamitisch terrorisme. Burleigh roept op tot meer geld voor diplomatie, uitbreiding van ontwikkelingshulp, het versterken van democratische instituties en een grotere nadruk op de inzet van inlichtingendiensten in plaats van het leger. Als Burleigh zijn boek op een genuanceerdere toon had geschreven en meer had nagedacht over zijn eigen definitie van

terrorisme, had *Bloed en woede* een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het denken over de aanpak van terrorisme. Helaas is het dat nu niet.

Joris Kreutzer

Joris Kreutzer MA is afgestudeerd als historicus aan de Universiteit van Amsterdam op een Masterscriptie over de effectiviteit van de contraguerrilla van het Sovjetleger in Afghanistan.

Terugblik op Praag '68

Invasie Praag 68

Fotografie: Josef Koudelka/Magnum Photos.

Amsterdam: Melt & Schilt; 2008; 294 blz.; 24,- euro;

ISBN: 978-90-5330-613-0 (Oorspronkelijke titel: Invaze 68; oorspronkelijke uitgever: Torst, Praag, 2008)

Het werk van de Tsjechische fotograaf Josef Koudelka wordt tot de klassieke reportagefotografie gerekend. Op 20 augustus 1968 keerde hij, één dag voor de invasie van Tsjechoslowakije door de troepen van het Warschaupact, vanuit Roemenië terug naar Praag. De nog jonge Koudelka legde de gebeurtenissen van de eerste week vast. De foto's werden het land uit gesmokkeld, gedistribueerd door Magnum en gepubliceerd in internationale tijdschriften – zonder naamsvermelding, want dat zou Koudelka en zijn gezin in gevaar kunnen brengen. Koudelka maakte de foto's in zwart-wit, wat het dramatisch karakter van de gebeurtenissen alleen maar versterkte. Na de dit jaar herdachte Fluwelen Revolutie van 1989 werden zijn foto's van de invasie voor het eerst gepubliceerd in Tsjechoslowakije zelf. Voor het fotoboek putte hij uit zijn omvangrijke archief; veel foto's zijn nooit eerder gepubliceerd.

Voor een goed begrip van wat er aan de invasie voorafging, is de zes pagina's lange inleiding zeer nuttig. Zij verklaart de overgang van het stalinistische bewind van Novotný naar de door partijleider Alexander Dubček ingezette Praagse lente. Tevens wordt de gang van zaken na de invasie besproken en weergegeven wat er van uur tot uur gebeurde. Dubček werd met vijf andere communistische leiders al op de eerste dag van de invasie opgepakt en naar een KGB-huis in Oekraïne overgebracht.

Ook wordt een beeld geschetst van het voornamelijk geweldloze verzet van de inwoners van Praag, die ondanks de tanks in de straten geen blad voor de mond namen. Dubček werd het symbool van de korte tijd dat Tsjechen en Slowaken van de vrijheid konden proeven. Tijdens de Fluwelen Revolutie 21 jaar later werd hij dan ook samen met Vaclav Havel geestdriftig toegejuicht door de menigte op het Wenceslasplein.

De eerste foto in Koudelka's boek laat het veelzeggende beeld zien van Russische tanks in de straten van Praag. Daarop volgen beelden van de eerste demonstraties en van de confrontaties tussen Russische soldaten en burgers die op hen inpraten, met vlaggen zwaaien, tanks in brand steken en vlugschriften uitdelen. Koudelka laat ook het ongeloof, de ontzetting en de woede op de gezichten van de burgers zien en de ongemakkelijke houding van de soldaten die niet lijken te beseffen wat ze aanrichten. Sommige foto's zijn afgebeeld over twee pagina's, zoals die van soldaten zittend op hun rupsvoertuigen; of op een brandende tank met het geweer in de aanslag; en op weg om het gebouw van de Tsjechoslowaakse omroep te bezetten; van Tsjechen die tanks onklaar proberen te maken en van de *sit down*-staking op het Wenceslasplein. Ook zijn er 16 kleine foto's over twee pagina's afgedrukt die een filmisch beeld geven van Pragensers die op de Russen inpraten.

Wat beklijft, zijn de beelden van gewapende soldaten tegenover ongewapende Tsjechen, van door tanks in brand geschoten huizen, de eerste doden en een begrafe-

nis. En het beeld van een verlaten Wenceslasplein vol tanks wanneer de inwoners van Praag ineens de straten hebben verlaten, alle straatnamen en huisnummers hebben verwijderd en de Russen achterlaten in een anonieme stad. Op de omslag staat achter de naam van Josef Koudelka: 'anoniem Tsjechisch fotograaf'.

Koudelka's foto's weerspiegelen de rauwe kracht van de waarheid. De foto's van de invasie en de dagen erna tonen zijn enorme betrokkenheid; het is alsof je er als toeschouwer bij bent, naar de gebeurtenissen wordt toe gezogen. 'Waarom vernietigen jullie Praag' staat er op een gefotografeerde muur. Op een andere muur staat: 'Collaborateurs, schamen jullie je niet.' De foto's van plakkaten spreken voor zich, met teksten als: '1945-1968', 'naar huis'. 'Lenin, wakker worden' was het meest voorkomende opschrift op Praagse huizen, evenals 'Breznev is gek geworden'.

De in het boek afgedrukte teksten leggen de juiste accenten bij de foto's, geven de politieke achtergrond weer, getuige een aantal afgedrukte toespraken van het presidium van de Communistische Partij van Tsjechoslowakije, van president Svoboda en van Dubček. Maar ze laten ook de bevolking aan het woord, via verslagen van gewonde

ooggetuigen en door artikelen uit de vrije pers.

De mensen voor het standbeeld op het Wenceslasplein en de op de sokkel geplakte plakkaten doen denken aan de historische dagen van de Fluwelen Revolutie in 1989, toen wij de heftige gebeurtenissen van die tijd vastlegden. De vrijheidsdrang die 21 jaar eerder door de Sovjetroepen in de kiem werd gesmoord, leidde toen tot de val van het communisme in Tsjechoslowakije. In Polen, Hongarije en Oost-Duitsland was dat al gebeurd. Anderhalf jaar eerder hadden we Vaclav Havel ontmoet en geïnterviewd. Het artikel werd gepubliceerd in het *Leidsch Dagblad*. 'Charta '77 is niet in staat hier iets te veranderen,' zei Havel toentertijd. 'De ontwikkelingen in Tsjecho Slowakije en andere Oost-Europese landen, hangen af van de bevolking en niet van de leiders.'

Eind 1989 vonden die woorden hun ware betekenis. Maar in augustus 1968 waren in Tsjechoslowakije nog militaire machtsmiddelen nodig om elke drang tot verandering met geweld te beantwoorden. In 1989 was die angst er ook, een angst die gezien de invasie van 1968 niet ongegrond was. Het is Josef Koudelka's fotografisch talent dat hij dat met zijn foto's onomwonden laat zien.

Rik van Boeckel & Wim Lamboo

Wim Lamboo werkt sinds 30 jaar als documentair- en portretfotograaf, hoofdzakelijk in Noord-, Midden- en Oost-Europa. In zijn oeuvre zijn drie pijlers te zien: kunstenaarsportretten, straatreportages en 'vrouwenportretten'. Zijn werk is op meer dan 50 exposities en fotomanifestaties in musea en galeries in Nederland en Noord-, Midden- en Oost-Europa getoond. Portretten van ontheemden en vluchtelingen zijn tot 3 januari 2010 te zien in het Museum van Volkenkunde in Leiden (www.museumvolkenkunde.nl). [Zie ook: www.wimlamboo.nl]

Rik van Boeckel is freelance journalist, met als specialisaties kunst, cultuur en muziek. Hij publiceerde o.a. in *Leidsch Dagblad*, *Foto*, *Color Foto* (München), het multiculturele tijdschrift *Contrast* en *Jazz Magazine*. Met Wim Lamboo maakte hij reportages in Tsjecho-Slowakije (1987-1990) en Senegal (1990). Een van zijn publicaties is het boek *Het loslaten van Atlas* (2005), met o.a. de hoofdstukken 'Tsjecho-Slowakije. Treinreis van vrijheid naar vrijheid' en 'Het Fluwelen Slowakije'.

Bijeenkomst op het Wenceslasplein in Praag van voor- en tegenstanders van het bewind van president Husak
(foto Wim Lamboo ©)

